

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

Василь Задорожний (Київ),
старший науковий співробітник Інституту
мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України,
кандидат філологічних наук

До історії формування видових відношень українського дієслова: акцентологічний аспект

*Мудрость правдивая то есть:
пробачити мудрость, которая в словах
и в стосованню мовы належит*

Григорій Богослов

З одного боку, розуміючи, що тема наша аж надто спеціальна, а з другого, – бажаючи зробити її все ж таки цікавою не лише для самого автора, ми потурбувалися знайти для неї такий спосіб викладу, щоб вона зацікавила читача, а насамперед, його знайшла. Чи вдалося нам задумане, судити не нам – нам вистачило втіхи від самого процесу.

Навряд чи звичними для сучасного українського мовлянина будуть дієслівні словоформи, що ми їх тут зараз представимо, див.: **Відокремлялася** в осібно волость вона (Берестейсько-Дорогичинська земля – В.З.) не дуже часто [2, II, 387]¹;

Сей перший успіх осміляє бояр і вони далі поступають в сім напрямі... [2, II, 480]; ... *Татари постановили дати спокій Галицько-волинській державі й більше розширяти на захід свою територію не важилися...* [2, III, 161]; ... *в Київщині ... при неустанних перемінах князів і династій склад дружини мусив найбільше змінитися...* [2, III, 306]; *Мендовг ... своє становище завдячав своїй династії...* [2, IV, 9]; *Нарешті ми маємо й один документ (5 грудня 1349), де Казимир забезпечує пруським купцям свободну путь...* [2, IV, 32--33]; *Так стався перший розлом між елементами руськими й литовськими: ті були православні, сі стали католицькими, і разом з латинством і від культури руської стали відчужатися, а тісніше зближатися до культури польської* [2, IV, 181]; *Литовська аристократія ... зміцняла далі своє становище й перевагу* [1, IV, 291]; *Вплив сього розпорядження, по всякій правдоподібності, не обмежався тими воєводствами...* [2, V, 61]; *Антагонізм національний загострявся моментами економічними, класовими...* [2, VI, 299 – 300]; *Ним (християнством – В.З.) новоприйнята в круг цивілізованих народів півварварська суспільність українсько-руська чує себе зв'язаною з тим, в чім втілявся для неї ідеал культурності...* [2, VI, 302]; ... *всі висловляли свої симпатії таким планам...* [2, VII, 122]; *«Ординація», як бачимо, здійснила, бодай в мініатюрі, проекти сойму 1590 р...* [2, VII, 179]; *Як ми бачили, ще сойм 1593 р. поухваляв дуже грізні постанови, проголосивши козаків за «бунтівників і ворогів держави»* [2, VII, 206]; *Осібно ще від себе Оришовський засвідчав велику пильність і охоту ... , щоб заслужити ласку королівську собі й війську* [2, VII, 249]; *Та шляхта очевидно розсу-*

¹ Тут і далі правопис осучаснено.

дила, що коли сам Бог **поборає** на Москву ... , то можна безпечно і далі сю війну на саму ласку божу зложити... [2, VII, 336]; Невдоволення козацтва **збільшилося** [2, VII, 475] і багато ін. Повторимо ще раз те саме в інфінітиві: **відокремлятися**², **осміляти**, **розширяти**, **змінятися**, **завдячати**, **забезпечати**, **відчужатися**, **зближатися**, **зміцняти**, **обмежатися**, **загострятися**, **втілятися**, **висловляти**, **здійснити**, **похвалляти**, **засвідчати**, **поборяти**, **збільшитися** – в усіх цих дієсловах бачимо суфікс *-а-*; підкреслимо: завжди наголошений суфікс *-а-*. Тим часом у сучасній мові в усіх цих випадках вживаними є дієслова з суфіксом *-ува-*; підкреслимо: утворення з ним завжди мають відтягнений на корінь наголос, див.: **відокремлюватися** [11, 129], **осмілюватися** [11, 535], **розширювати** [11, 762], **зміцнювати** [11, 313], **завдячувати** [11, 259], **забезпечувати** [11, 257], **відчужуватися** [11, 136], **зближуватися** [УРС, 298], **зміцнювати** [11, 313], **обмежуватися** [11, 510], **загострюватися** [11, 264], **втілюватися** [11, 110], **здійснювати** [11, 305], **ухвалювати** [11, 916], **засвідчувати** [11, 285], **поборювати** [11, 608], **збільшуватися** [11, 298]³.

Усі вищенаведені приклади взяті з «Історії України-Руси» М. Грушевського, що побачила світ протягом 1898 – 1936 років, тобто, з історичного погляду, зовсім недавно; крім іншого, це дає, гадаємо, непогане уявлення про динаміку мовних змін у живій українській мові ХХ ст.

Зрозуміло, що це явище пов'язане з формуванням видових відношень в українській мові і відображає той її стан, який передував сучасному й у зміні яких і полягає моворозвиток, оскільки «мовний механізм повністю тримається на тотожностях і відмінностях, до того ж останні становлять усього лише зворотну сторону перших» [9, 138], адже «у мові все зводиться до відмінностей і до угруповань» [9, 163]. Із приводу формування категорії виду у слов'янських мовах О. О. Потєбня говорить: «Мова перебуває в постійному розвитку, і ніщо в ній не повинно розглядатися як щось нерухоме. Система видів повинна бути не описом, а історією їхнього походження» [6, 88]. І ще одна його думка: «Народ, поки живий, безнастанно переробляє мову, застосовуючи її до мінливих потреб своєї думки. Швидкість перебігу життя ніколи не дає можливості зупинитися на відомому ладі думки й згідно з ним довести перетворення мови до кінця [6, 165]. Саме тому вивчення мови є вивченням її історії. Тому, на нашу думку, дуже зручну нагоду для дослідження розвитку української мови на різних структурних рівнях її системи дають «Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.» Є. Тимченка вже тільки тому, що вони представляють багатий мовний матеріал тривалого періоду моворозвитку, упродовж якого інтенсивно формувалася сучасна українська загальнонародна мова. І ще. Оскільки наш спеціальний інтерес становить акцентологічна проблематика, зазначимо, що методологічною основою нашого розуміння проблеми є думка Ф. де Сосюра про те, що «закон наголосу, як і все інше, що належить до

² Виділенням відповідної букви жирним шрифтом позначаємо наголос.

³ Із цього є два напіввинятки; при звичнішому *розширювати* ще *розширяти* [11, 762], при поширеному *здійснювати* рідкісне нині *здійснити* [11, 305]; тут ще інакше: при єдиному *змінюватися* – *змінювати* [11, 313] і *зміняти* [11, 313].

мовної системи, відображає співвідношення членів системи, випадковий і мимовільний результат еволюції» [9, 111].

«Матеріали» містять велику кількість таких утворень на *-ати*, з яких ми тут представимо тільки найвиразніші, тобто такі, що впадають в око сучасному мовцеві своєю незвичністю через їхню контрастність зі звичними нині словоформами, див.: *выбубняти* [10, I, 129], *доводжати* [10, I, 214], *збогачати* [10, I, 301], *зволочати* [10, I, 308], *злегчати* [10, I, 322], *знижжати* [10, I, 334], *перевышати* [10, II, 93], *поборяти* [10, II, 115], *помножжати* [10, II, 164], *понурияти* «занурювати» [10, II, 168], *посвячати* [10, II, 180], *розражжати* «відраджувати», «відговорювати» [10, II, 285], *розсужжати* «судити, розсуджувати» [10, II, 287], *приворочати* [10, II, 220], *роспуцати* «розпускатися» [10, II, 296], *скваплятися* [10, II, 323], *спотужжати* «збиратися з силами» [10, II, 350], *спуцати* [10, II, 355], *ствержжати* [10, II, 363], *узгоржжати* [10, II, 420], *узрушати* [10, II, 420], *уквалятися* [10, II, 423], *ускаржжати* [10, II, 440] та багато ін. Звичайно, кожне з таких утворень має розгалужену родину спільнокоренових, напр.: *вхожати* [10, I, 125], *выхожжати* [10, I, 162], *прихожжати* [10, II, 240], *прохожжати* [10, II, 253]; *обтяжжати* [10, II, 21], *отяжжати* [10, II, 74], *утяжжати* [10, II, 447] та ін. Див. також утворення з кількома префіксами: *запоруцати* «поручати», «надавати» [10, I, 283], *опровожжати* «проводжати» [10, II, 49], *понагоржжати* «нагородити», «відшкодувати» [10, II, 167].

Уже навіть із останніх прикладів видно, що деякі утворення на *-ати* й досі є вживаними в мові, причому одні з них мають також варіанти на *-увати*, інші – ні, див.: *вытрїцати* [10, I, 160], пор.: *витрїцати* [11, 115]; *выпоржжати* [10, I, 149], пор.: *випоржжати* [11, 107] і *випорожнювати* [11, 107]; *выгажжати* [10, I, 133], *догажжати* [10, I, 215], пор.: *догоджжати* [11, 221]; *настатчати* [10, I, 470], пор.: *настачати* [11, 466]; *ославляти* [10, II, 54], пор.: *ославляти* [11, 535] і *ославлювати* [11, 535]; *отвдячати* [10, II, 60], пор.: *віддячувати* [11, 123]; *понижжати* [10, II, 168], пор.: *понижжати* [11, 640] і *понижувати* [11, 640]; *прировняти* [10, II, 233], пор.: *прирівняти* [11, 681] і *прирівнювати* [11, 681]; *упевняти* [10, II, 432], пор.: *упевняти* [11, 903] і *упевнювати* [11, 903]; *уражжати* [10, II, 436], пор.: *уражжати* [11, 906] і *уражувати* [11, 906]; *ушкожжати* [10, II, 451], пор.: *ушкоджувати* [11, 918], але в однокореновому, скажімо, *перешкоджжати* [11, 578] тотожно. Стає зрозуміло, що утворення на *-увати* є новітньою альтернативою утворенням на *-ати*.

«Матеріали» також дають повне уявлення про те, в які видові відношення на *-ати* в книжній українській мові. Видові пари тут представлені теж великою кількістю прикладів, див.: *взбужжати*, *взбудити* [10, I, 96], *взновляти*, *взновити* [10, I, 98], *впроважжати*, *впровадити* [10, I, 118], *всажжати*, *всадити* [10, I, 119], *выкореняти*, *выкоренити* [10, I, 140], *высвїдчати*, *высвїдчити* [10, I, 153], *домышлятися*, *домыслитися* [10, I, 222], *загубляти*, *загубити* [10, I, 266], *запалятися*, *запалитися* [10, I, 279], *запрошати*, *запросити* [10, I, 283], *засажжати*, *засадити* [10, I, 286], *заслїпяти*, *заслїпити* [10, I, 288], *засмучати*, *засмутити* [10, I, 288], *затвержжати*, *затвердити* [10, I, 291], *затрачати*, *затратити* [10, I, 292], *зближжати*, *зближитися* [10, I, 300], *звїряться*, *звїритися* [10, I, 310], *згоржжати*, *згоршитися* [10, I, 314], *змовлятися*, *змовитися* [10, I, 327], *нагоржжати*, *нагородити* [10, I, 452], *ого-*

лошати, оголосити [10, II, 28], *огорожати, огородити* [10, II, 29], *оскаржати, оскаржити* [10, II, 53], *охоложати, охолодити* [10, II, 76], *отважати, отважити* [10, II, 60], *отстрашати, отстрашити* [10, II, 71], *поздоровляти, поздоровити* [10, II, 149], *полінишатися, полінишитися* [10, II, 162], *поновляти, поновити* [10, II, 168], *примножати, примножити* [10, II, 227], *припложати, приплодити* [10, II, 230], *споражати, спородити* [10, II, 349], *узброяти, узброити* [10, II, 420], *упережати, упередити* [10, II, 432], *уприкрятися, уприкритися* [10, II I, 435] і багато ін. У сучасній мові ці пари можуть мати такий вигляд:

1) збережені здавна укладені видові відношення, пор.: *поздоровляти, поздоровити* [10, II, 149] і *поздоровляти*, недок., *поздоровити*, док. [8, VI, 810];

2) цілком змінені видові відношення, чого досягнуто за рахунок заміни словоформ недоконаного виду на *-ати* словоформами на *-увати*, пор.: *оголошати, оголосити* [10, II, 28] і *оголошувати*, недок., *оголосити*, док. [8, V, 618];

3) видова пара розширилася, оскільки поряд зі словоформою недоконаного виду на *-ати* з'явилася альтернативна словоформа на *-увати*, пор.: *поновляти, поновити* [10, II, 168] і *поновлювати* і *поновляти*, недок., *поновити*, док. [8, VII, 164].

Зрозуміло, що ми тут маємо до діла з еволюційним процесом, причому приклад з останньої рубрики являє собою зразок проміжного, перехідного етапу цього процесу. На «Матеріалах» його можна докладно простежити. Насамперед тут уже представлена певна кількість утворень на *-овати* (сучасне *-увати*), іноді вже й *-увати*, див.: *высвобожувати* [10, I, 153], *запорожнювати* [10, I, 282], *ощажовати* [10, II, 79], *приряжовати* [10, II, 233] тощо – це вже остаточний результат перетворень, які в той період тільки започатковувалися; природно, що значно більше тут представлено паралельних утворень на *-ати* та *-овати*, див.: *выворочати, выворочувати* [10, I, 132], *догожати* [10, I, 215] і *догожовати*, див. *догожати* [10, I, 216] (такі відсилання дуже характерні з погляду хронологічної взаємодії цих словоформ, тому ми тут і в інших таких випадках не обминаємо їх своєю увагою), *наглядати, наглядовати* [10, I, 452], *оглядати* [10, II, 27], *оглядатися* [10, II, 27] і *оглядоватися*, див. *оглядатися* [10, II, 27], *перешкожовати, перешкожати* [10, II, 103]. Ці словоформи з погляду їхньої ролі у творенні видових відношень можуть комбінуватися по-різному, див.: *вынищати, вынищити* [10, I, 146] і *вынищовати*, див. *вынищати* [10, I, 147], *выславляти, выславити* [10, I, 154] і *выславовати*, див. *выславляти* [10, I, 154], *выставляти, выставити* [10, I, 155] і *выставовати*, див. *выставляти* [10, I, 156], *розголошати, розголосити* [10, II, 278] і *розголошовати*, див. *розголошати* [10, II, 279] – переважно тут бачимо ще той стан, коли видову пару складають утворення на *-ати* та *-ити*, а утворення на *-увати* існують ще ніби самі по собі. Звичайно, це своєрідна аберация, зумовлена характером наявного матеріалу, однак вона характерна: утворень на *-ати* в писемних пам'ятках значно більше. Однак тут маємо й такі характерні пари, див.: *выточатися, выточитися* [10, I, 159], але *выточувати, выточити* [10, I, 159]; *отвѣльжати, отвѣльжити*, див. *отволожовати* [10, II, 62] і *отволожовати, отволожити* [10, II, 61]. Певне, адекватно у випадках існування паралельних словоформ недоконаного виду цей стан видових пар було б передати так: *выличати, выличовати, выличити* [10, I, 142];

споряджати, споряджувати, спорядити [10, II, 349] тощо, тобто так, щоб була відображена паралельна роль обох словоформ недоконаного виду у видовій парі. Тим часом уже в цілому ряді випадків спостерігаємо видові пари саме з утвореннями на *-овати*, див.: *загорожувати, загородити* [10, I, 265], *загрожувати, загрозити* [10, I, 266], *зашкоджувати, зашкодити* [10, I, 298], *огиджувати, огидити* [10, II, 27], *ознаймовати, ознаймити* [10, II, 36], *оманювати, оманили* [10, II, 42], *отволожувати, отволожити* [10, II, 61], *отгромлювати, отгромити* [10, II, 62], *переличувати, переличити* [10, II, 96], *пересужувати, пересудити* [10, II, 96] тощо.

Маємо й таке цікаве тут явище, див.: *доступувати, доступити* [10, I, 228], *заступувати, заступити* [10, I, 341] і *заступитися* [10, I, 341], *переступувати, переступити* [10, II, 101], див також: *заступувати* [10, I, 290], *отступувати* [10, II, 72], *поступувати* [10, II, 188]. Звичайно, ці нестандартні утворення на *-овати* не можуть не викликати дослідницької цікавості, однак вони мають і паралельні утворення: *приступувати, приступати* [10, II, 236]. В інших випадках маємо вже очікувану видову пару, див.: *наступати, наступити* [10, I, 470], але й *наступувати*, див. *наступати* [10, I, 471]; і ще дві такі пари: *уступати, уступити*, див. *вступати*. *Не мається в право их Маиборское ничьм уступати* [10, II, 443], див.: *вступатися* «втручатися». *Не вступатися въ тьли дхла унишому никому* [10, I, 122] і *уступувати, уступити* (пл. *ustąpić*) [10, II, 443], пор.: *вступувати* «сходити». *Презь тую драбину ангели зступували зь неба на землю и вступували зь землх до неба* [10, I, 122]. Тепер ще раз повернімося до видової пари *зступувати, зступити* (пл. *zstapować*). *Зступилъ огонь зь неба* [10, I, 341], див. також: *зступитися* «сходитись». *По трикротъ войска зь собою зступалися* [10, I, 341]. Гадаємо, нестандартну видову пару можна без сумнівів трактувати як полонізм супроти стандартної для української мови. Див. також: *установувати, установити* «встановлювати, встановити», «постановляти, постановити». *Тое жь и мы уставуемъ и ствержаумо. Уставити свято* [10, II, 442], пор.: *установувати, установити* «переставати, перестати», «припинятися, припинитися», «закінчуватися, закінчитися». *На всходнихъ краяхъ бѣди не уставили. Отъ того часу монархия Киевская Руская устала* [10, II, 442]. Див. також такий цікавий випадок: *отправувати, отправити* «здійснювати, здійснити», «святкувати», «торжествувати» [10, II, 69], після чого маємо такі ілюстрації: а) *Отправивши офхру, вернулись додому* (що передбачає інфінітив *отправити*); б) *Отправуючи свята великодніє ... усе войско козацкое с полковниками ихъ скутили* (що передбачає інфінітив *отправувати*); в) *Щасливе могли дорогу свою отправляти* (інфінітив *отправляти*) [див.: тс], тобто реально тут представлено дві видові пари: стандартна для української мови *отправляти // отправити* і нестандартна, нині архаїчна *отправувати // отправити*, яка, найімовірніше, теж є наслідком польського впливу.

Ми так докладно спинилися на цьому явищі, в українській мові незвичному, оскільки й у джерелах сучасної української літературної мови можна побачити, скажімо, поруч із літературним *обіцяти – обіцяю, обіцяєш* [8, V, 508] і *обіцювати – обіцую, обіцуюєш*, діал. *Обіцяти* [8, V, 508]. Тим часом маємо: *обіцяти* «обіцяти». *Обицал тотъ увесь розмѣръ пану Леонтию отдать* [10, II, 9], але *обіцяти, обіцювати* (пл. *obiecąć, obiecować*) «обіцяти». *На собѣ камені Христось Господь церковь свою збудовати обіцалъ. Обіцую теды ласкамъ вашимъ на тымъ казанію показати подо-*

бенства [10, II, 25], *обіцуватися* (пл. *obiecować się*) «обіцятися». **Обіцуется** южсь *больше грѣха не чинити* [10, II, 25]. І оскільки проблема для нас є важливою, то ми не відмовимо собі, щоб ще кількома показовими прикладами такого ж роду глибше утунтувати наше переконання. Повернімося до вже цитованого, див.: *выславовати*, див. *выславляти*. *Его, яко святого, велбили и выславовали* [10, I, 154] і *выславляти*, *выславити*. *Бога Християнского выславляли*. ... *я не могучи так далеце выславити, только о заплату Пана Бога просити повинъна* [10, I, 154]. Див. також: *выставляти*, *выставити* «будувати, побудувати, спорудити». **Выставляти** *церковъ*. *Церковъ на ея имя выставиль* [10, I, 155], але й *выставовати* (пл. *wystawować*), див. *выставляти*. **Выставовати** *луки триумфальныи* [10, I, 156] ; див. також: *выставлятися* «показувати себе», «виявлятися» [10, I, 155 – 156]. Пор. також такі утворення: *направляти* «лагодити», див. *направовати*. *Заразь почали ихъ [кресты] направляти и золотити и маліовати* [10, I, 466] і *направовати* «виправляти, лагодити». **Направовати** *мурі Іерусалимскіи*. *Апетитъ зопсованый направуютъ вишинѣ чоние свѣжсие и сухие* [10, I, 466]. Див. також: *росправляти*, *росправовати*, *росправити*. *Она [Римская церковъ] маеть зо всѣхъ церквей [о] неснаскахъ або питаняхъ презъ аппеляцію росправляти*. *Не росправую о томъ... [Король Полскіи] росправиль войско по зимовихъ кватерахъ* [10, II, 294 – 295], див. також: *росправитися*. ... *до царствующего мѣста Константинопольской столиці нехай идетъ, и предъ нею нехай ся росправуетъ* [10, II, 295]. Судячи зі значень, ми тут маємо дві видові пари: *розправлятися* // *розправитися*, що бере свій початок у кореневому дієслові *правити*. *Я южсь и тых чтирохъ шаговъ за медъ въ тебе правити не буду* [див.: 10, II, 205] і *розправоватися* // *розправитися*, що бере свій початок у кореневому дієслові *правоватися*. **Правоватися** *о томъ намъ людемъ убогимъ зъ нимі [Чернякомъ] трудно* [див.: 10, II, 207], що у свою чергу походить від іменника *право* [10, II, 206]. У сучасній українській лексикографії слово *правуватися* трактують як діалектне [див.: 8, VII, 510], однак за походженням це теж полонізм, див.: *prawować* [12, II, 874]. Той самий випадок ми бачимо в *печатовати*. *Такову войну и потребу кровю печатовали* [10, II, 105], від польськ. *pieczętować* [12, II, 622], а також у *пиловати*. **Пиловати** *пилками* [10, II, 107], від польськ. *piłować* [12, II, 643]. Звичайно, формальний характер видової пари залежав і від здатності словоформ різного виду розвивати тотожну семантику, напр.: *посилятися*, *посилитися* «зміцнюватися, зміцнитися». *Кождую недѣлю посилялася Пренайсвятѣйшимъ Сакраментомъ*. *Треба жъ часомъ для сили чимъ и посилить* [10, II, 181], але *посиловати* «заставити», «змусити». *Да посилуютъ милость Божію молитвами простити такому господару или князю грѣхи* [10, II, 181].

На окрему увагу заслуговує також слово *выкуповати* «викупати». **Вязни выкуповали** [10, I, 141], якому в сучасній мові відповідає *викупати* – *викупаю*, *викупаєши* (від *купувати*) [11, 101] з видової пари *викупати* || *викупити*. Складний, на перший погляд, випадок дістає належну оцінку, якщо взяти до уваги, що це слово теж є полонізмом, див.: *вукириѣ dk* – *вукирууаѣ ndk* [12, III, 755]; див. також у видовій парі його спільнокореневе: *докуповатися*, *докупитися* [10, I, 218], пор. з сучасним *докупувати* і розм. *докупляти*, *недок.*, *докупити*, *док.* [8, II, 356]. Словоформа недоконано-

го виду з редулькованим суфіксом *-овува-* *докупувати* неспростовно свідчить, що насправді вона має словотвірний початок у кореневому з суфіксом *-ува-* *купувати* за такою схемою: *купувати* > *(до)купувати* > *(до)купувати*. Зі словоформою ж доконаного виду *докупити* словотвірно співвідноситься словоформа недоконаного виду *докупляти*, що в літературній мові має статус розмовної. Це, гадаємо, гарний приклад того, що в мовній системі можуть бути й несистемні явища як спадщина попередніх її станів. Ці сліди можна помітити в таких, наприклад, випадках: *выбачовати* [10, I, 128], *покрыживати* «кривдити». *Многих инших землян **покрыживаль*** [10, II, 181], *поруговати* «ганити, осуджувати». *Иноческого чина не **поруговайте*** [10, II, 178], *розтовкувати* «розбивати» [10, II, 288], *путовати* «путати». *Поуті желзными **поутовали** тыи которыи его **стереговали*** [10, II, 259] і особливо оце *стереговати*, яке упорядник подає як рівнорядний відповідник до звичного *стерегти* [див.: 10, II, 364]. Спробуємо потрактувати природу таких утворень на прикладі дієслова *отвѣтовати* «відповідати». *На якій листъ здалося тогда Королевѣ и сенаторомъ до Хмельницкого не **отвѣтовати*** [10, II, 62], пор.: *відвітувати* – *відвітую*, *відвітуєш* [1, I, 207], але *відвічати* – *відвічаю*, *відвічаю*, док. в. *відвітити* – *відвічу*, *відвітими* [1, I, 207]. Різниця між словоформами недоконаного виду зумовлена їхньою словотвірною відмінністю. Якщо *отвѣтовати* походить від іменника *отвѣтъ*, то *отвѣчати* – від дієслова *отвѣтити* як реімперфектив від словоформи доконаного виду. На нашу думку, такі утворення з'явилися в тогочасній мові на потребу зобразити дію в її максимальній тривалості, розгортанні і постійній повторюваності. Про це явище О. О. Потєбня писав: «Правило зображує дію не моментом, а протяжністю, рядом моментів виражається в російських і українських піснях у самому вживанні наших недоконаних дієслів там, де сучасна людина поставила б доконані» [7, 110]. Особливо виразно це значення постає в таких утвореннях: *кошувати*. *Снѣ на пологахъ отеческихъ, гдѣ и отецъ покойный **кошуваль**, косить* [10, I, 382]; *сычивати*. *Меды куповали и **сычивали** на врочистые свята* [10, II, 382]; *хожувати*. *И я в той сермязе **хожувавъ*** [10, II, 464]. У сучасній мові такі утворення заступлені первинними кореневими дієсловами *стерегти*, *косити*, *ситити*, *ходити* тощо. Тривалу дію виражали також утворення на *-ати*, але тут був той семантичний нюанс, що такі утворення виражали дію частотну, переривчасту; подивімося на такий виразний приклад: *И стрѣльники козакамъ потребни бываютъ. Поневажъ до военныхъ правъ стрѣлы **зробляють*** [див.: 10, II, 373], що в сучасній мові потребувало б кореневого слова *роблять*, проте див. і в сучасній мові: *заробляти* || *заробити*, *поробляти* тощо: у цих конкретних словотвірних і семантичних випадках ці словотвірні засоби виявилися задовільними, але в інших ні, тому там нині відбуваються зміни, напр.: *переробляти* і *перероблювати*, недок., *переробити*, док. [8, VI, 268], *розробляти*, *розроблювати*, недок., *розробити*, док. [8, VII, 796]. Указаний характер дії особливо відчутний в утвореннях із префіксом *по-*, активним у той період (і активність його викликана саме потребою виражати тривалу дію), напр.: *покивати* [10, II, 15]3 – це не «покизувати», а «кивати»; *полічати* [10, II, 159] – це не «полічувати», а «лічити»; *покропляти*.

Оболокъ ... землю **покропляеть** [10, II, 155]: *кропить*; Если [швецъ] чоботъ кле-
щеть, тоеюжъ клесачкою **поторкаеть** [швечиху] [10, I, 366]: *торкає*; див. також:
приганяти [10, II, 221] = *ганити*; *скваплятися* [10, II, 323] = *квапитися*; *укваплятися*
[10, II, 423] = *квапитися* тощо. Особливо помітним цей ефект є в безпрефіксовому,
кореневому слові, див.: *сіпляти*. *Светлочка мала є, в которой есми самъ сыпляль*
[10, II, 382]: *слав*. Та найпомітнішою потреба тогочасної мовної системи в утворен-
нях, які б виражали тривалу дію, видно в дієсловах із суфіксом *-ыва-*, напр.: [Золо-
тарѣ] **додавають** же киталтовъ и на сагайдаки и на сагайдачные остра и кульба-
ки [10, II, 57], пор. із сучасним: *додавати* – *додаю*, *додаєш* ... *додають*; *отруватися*.
Адамъ ... того щастя зѣндаеть и по насыченю ся отруваетъ [10, II, 70]; *згрубѣвати*
[10, I, 315]; *зныдѣвати* [10, I, 335]. Див. як це виглядає поруч із дієсловами док. виду:
зачервонѣти «почервоніти» [10, I, 297] і *зачервонѣватися* «червоніти» [10, I, 297];
розбуятися «розлютитися» [10, II, 277] і *розбуевати* «лютувати» [10, II, 277]; *захоро-*
вати, *захорѣти* «захворіти» [10, I, 296] і *захорѣвати* «захворювати» [10, I, 296]. Ось
як виглядали видові пари з такими дієсловами недоконаного виду: *здумѣватися*,
здумѣтися «дивуватися, здивуватися». *Здумѣаетъ разумъ мой страшливый. Мои-*
сей обачилъ телца и таници, здумѣлся [10, I, 318]. У сучасній мові так само залиши-
лися прослідки тогочасних відношень, напр.: *доспѣвати*, *доспѣти* [10, I, 227], *за-*
грѣвати, *загрѣти* [10, I, 266] тощо. Тут, як і в інших випадках, граматики змагається з
лексикою. Скажімо, колишній видовій парі *дорозумѣватися*, *дорозумѣтися* [10, I,
225] відповідає в сучасній мові тотожна пара *дорозуміватися*, *дорозумітися* [див.: 8,
II, 380], хоч і трактована як діалектна [див.: тс], а колишній парі того ж кореня *зро-*
зумѣвати, *зрозумѣти*. *И теперь антихристове многиі настали, отъ сего зро-*
зумѣаемъ ижъ послѣдняя година есть. Зрозумѣть можемо, якъ Богъ зъ натурою
человѣчою зъедночился [10, I, 340] відповідає одновидове *зрозуміти*, док. [8, III, 713].
Сильним аргументом для утримання таких утворень у мові є розвиток ними якогось
спеціального значення, див.: *уболѣвати*. *Хмельницкій ... праве отеческимъ на тоє*
уболѣваль сердцем [10, II, 411] і сучасне *уболівати*.

Надзвичайно цікавим для нас з огляду на наше завдання є такий випадок слововжи-
тку: *позагамовати* «припинити». *Абы зъ зверхности своеє панское того [утисковъ]*
позагамоваль [10, II, 147], де *позагамовати* є дієсловом доконаного виду. Судячи з йо-
го будови, це є префіксальне утворення; його твірним є дієслово *загамовати*. *Наши по-*
хоти загамовати [10, I, 264 – 265], що теж, як бачимо, є дієсловом доконаного виду,
яке, у свою чергу, походить від кореневого *гамовати* (нм. *hetten*). *Орду гамоваль и*
утиняль [10, I, 170]. Однак насправді в мові словотвірно видовий ланцюжок складається
інакше: *гамувати* (недок. вид) > *загамувати* (док. вид) > *загамовувати* (недок. вид)
> *позагамовувати* (док. вид). Оскільки у джерелі сучасної мови відповідного утворення
немає, продемонструємо це явище на інших прикладах, див.: *позабудовувати* [8, VI,

78], *позакопувати* [8, VI, 789], *позамальовувати* [8, VI, 791] тощо – усі вони утворені від словоформ недоконаного виду на *-овувати*: *забудовувати*, *закопувати*, *замальовувати*, що у свою чергу походять від словоформ доконаного виду *збудувати*, *закопати*, *замальовати*, утворених від кореневих *будувати*, *копати*, *малювати*. Може, що правда, здатися, що з цього можуть бути винятки, див.: *позасовувати* – *позасовую*, *позасовуєш* і *позасувати* – *позасуваю*, *позасуваєш*, док. [8, VI, 798], аж ні: *засувати*, як і *засовувати*, є словоформою недоконаного виду, див.: *засовувати* – *засовую*, *засовуєш* і *засувати* – *засуваю*, *засуваєш*, недок. [8, III, 322] – це не правило, внутрішньосистемна мовна закономірність, тому в ній винятків немає. Ми ж гадаємо, що цей випадок відображає той мовний стан, коли суфікс *-ова-* (нині *-овува-*) тільки з'явився в мові, але ще тільки почав виконувати свою словотвірну роль; в аналізованому джерелі таких утворень зовсім мало. Так ми тут маємо, гадаємо, показовий випадок із видовою парою *назнаменовати*, *назнаменововати* [10, I, 457], але в ілюстрації тут є тільки словоформа док виду, див.: *Били намъ чолом, абыхмо имъ листомъ нашимъ **назнаменовали**...* [див.: тс]: словоформу недоконаного виду тут вивів за звичайною схемою вже упорядник, що сталося значно пізніше. Нами виявлено кілька таких утворень, див.: *настизовувати* (пл. *naśtrżowuwać*) «постачати» [10, I, 470], *вышинковувати* [10, I, 162] при кореневому *шинкувати* [10, II, 494]⁴. Як бачимо, редуплікований суфікс розвивається насамперед на базі суфікса *-ива-* (*-ива-*), який був позиційним варіантом суфікса *-ова-*, див.: *опитуватися* [10, II, 46], *очекивати* [10, II, 77], *переглядувати* [10, II, 93], *покръжувати* «кривдити» [10, II, 181]. Не може при цьому не впасти в око, що суфікс *-ива-* мають переважно ті словоформи недоконаного виду, які утворюють видові пари зі словоформами доконаного виду з суфіксом *-а-*, див.: *выкопувати*, *выкопати* [10, I, 140], *занедбувати*, *занедбати* [10, I, 277], *достовувати*, *достояти* [10, I, 228]; див. також: *заровниватися* [10, I, 285] і *заровняти* [10, I, 285]. У кількох таких випадках можемо простежити паралелі з польською мовою, див.: *вывольватися* (пл. *wywolowywać się*) [10, I, 131] і *выволати* [10, I, 131], а також *отвольвати* (пл. *odwolywać*) [10, II, 61] і *отволати* [10, II, 61]. Складається враження, що в період кількісної оцінки дії (тобто у довідовий період існування мови) ця опозиція була дієвішою: суфікс *-ива-* (*-ыва-*) виражав тривалу протяжну дію, а суфікс *-а-* – частотну, повторювану. Гадаємо, цей наш здогад знаходить підтвердження в дієсловах з кількома префіксами, у яких це значення виступає ще виразніше через особливість їхньої словотвірної природи, див.: *порозроблювати* [10, II, 176], *поросточивати* [10, II, 177]. Випадків видової опозиції між утвореннями з *-ива-* та *-и-* – одиниці, див.: *опочивати*, *опочити* [10, II, 48]; цікавий випадок із *очуватися*, *очучатися*, *очутитися* [10, II, 78]; дієслова *обваливати* [10, II, 6] може співвідноситись як з *обвалити*, так і з *обваляти*. Зрештою, у джерелі відображено вже процес перетворення суфікса *-ива-* (*-ыва-*) в *-ова-*, див.: *перекажовати*, *перекажувати*. Почалися ... закону оученіи и фарисеове ... повѣсти его **перекажовати**. Нестер ... почаль говорити, **перекаживаючи** ему рѣчь [10, II, 95]; див. також: *позискувати*, *позискати* (пл. *rozys-*

⁴ Цікаво відзначити, що тут ми маємо також єдине утворення зі складним суфіксом *-изова-* *тиранизувати* [10, II, 391] і зі складним суфіксом книжного походження *-ствова-* *нѣмотствовати* [10, I, 512].

?iwać) [10, II, 149] і *позыскивати, позыскати* (пл. *pozyskiwać, -zyskać*) [10, II, 151]. Особливо цікавий такий випадок: *ошуковати, ошукивати, ошукати* (пл. *oszukiwać*) [10, II, 79], однак серед прикладів дієслова *ошуковати* немає: це знову анахроністичне сподівання упорядника, прогностично бездоганне, але не сперте на мовний матеріал. Зрештою, йшло саме до того, що видові відношення між собою мали формувати якраз утворення на *-овати* та *-ати*, див.: *всказовати, всказати* [10, I, 119], *выламоватися, выламатися* [10, I, 142], *вымазовати, вымазати* [10, I, 143], *додержовати, додержати* [10, I, 216] і *одержовати, одержати* [10, II, 31], *звѣдовати, звѣдати* [10, I, 216], *оперезоватися* [10, II, 45] і *оперезати* [10, II, 45], *отказовати, отказати* [10, II, 63] і *росказовати, росказати* [ТимчП., 291], *розвязовати, розвязати* [10, II, 278], *урѣзовати, урѣзати* [10, II, 439] тощо.

Гадаємо, тут уже пора поставити питання про характер польського впливу на ці утворення в українській мові. Насамперед відзначимо той прикрий факт, що дані джерела не завжди точні, не завжди повні. Скажімо, в одному випадку маємо вказівку на українсько-польські паралелі, а в іншому – ні, див.: *вывольтыватися* (пл. *wywoływać się*) [10, I, 131], але *выволати* [10, I, 131], *отволывати* (пл. *odwoływać*) [10, II, 61], але *отволати* [10, II, 61], *ошуковати, ошукивати, ошукати* (пл. *oszukiwać*) [10, II, 79], але *ошукиватися, ошукатися* [10, II, 79], хоч польське *oszukiwać* становить цілковиту словотвірну паралель саме до *ошукивати*; *перемѣшкывати* (пл. *przemieszkować*) [10, II, 97], див. також: *присосовати* (пл. *przystosować*) [10, II, 235]. Одиничні випадки такого типу: *позыскивати, позыскати* (пл. *pozyskiwać, -zyskać*) [10, II, 151], пор.: *позисковати, позискати* (пл. *pozyskiwać*) [10, II, 149]. Однак із наявного матеріалу можна зробити висновки про значний паралелізм у виборі словотвірних засобів в обох мовах, див.: *зметовати* (пл. *zmętować*) [10, I, 327], *наладовати* (пл. *naladować*) [10, I, 459], *напастовати* (пл. *napastować*) [10, I, 463], *подыймовати* (пл. *odejmować*) [10, II, 143], *поймовати* (пл. *pojmwować*) [10, II, 152], *сталевати* (пл. *stalować*) [10, II, 359] і *усталиоватися* (пл. *ustalować*) [10, II, 443], *строфовати* (пл. *strofować*) [10, II, 371] тощо. З другого боку, маємо й таке: *вырѣжати* (пл. *wyrządzać*) [10, I, 153], *наприкрятися* (пл. *naprzykrzać się*) [10, I, 466], *отражатися* (пл. *odrzadzać się*) «відроджуватися» [10, II, 70], *подбужжати* (пл. *podbudzać*) «підбурювати», «збуджувати» [10, II, 130], *полѣчати* (пл. *policzać*) [10, II, 163], *понуряти* (пл. *ponurzać*) «занурювати» [10, II, 168], *уволочатити* (пл. *uwłaczać*) [10, II, 414]; див. те саме у складі видових пар: *выкročати, выкročити* (пл. *wykraczać, wykroczyć*) [10, I, 141] і *закрочати, закрочити* (пл. *zakraczać, zakroczyć*) [10, I, 272], *наменяти, наменити* (пл. *namieniac*) «згадувати, згадати» [10, I, 461], *приганяти, приганити* (пл. *przeganiac*) «осуджувати», «ганити» [10, II, 221], *сповиновачатися, сповиноватитися* (пл. *spowinowaczać*) [10, II, 345] – показово, що майже всі ці утворення є полонізмами, тобто предметом запозичення була лексика певної будови, а не самі по собі словотвірні засоби, питома вага яких в українській мові зменшувалася разом із виходом з її складу цієї лексики. Однак цікаво, що подекуди трапляються випадки відмінностей у виборі словотвірного засобу в однокореневих словах у двох мовах, напр.: *згвалтити, згвалтовати* (пл. *zgwałcić*) [10, I, 321], *обмышлевати* (пл. *obmyślać*) [10, II, 13], *похлѣбовати* (пл. *pochlebiać*) [10, II, 199], *роспачовати,*

роspачати (пл. *rozpaczać*) [10, II, 293], *упатровати* (пл. *upatrzeć*) [10, II, 431]. Звичайно, в обох мовах були ці тотожні суфікси, тому тут потенційно були можливими обидва варіанти, див.: *обіцати*, *обіцовати* (пл. *obietać*, *obiecować*) [10, II, 25], але все ж таки тут є відмінності, див.: *клатати* (пл. *klamać*) [10, I, 365], але *клатовати*, див. *клатати* [10, I, 365], *натрасатися* (пл. *natrasać się*) «насміхатися, глумитися» [10, I, 472], але *натрасовати* (пл. *natrasać się*) «дражнити, глумитися» [10, I, 473], *отвлжжати*, *отвлжжити* (пл. *odwilżać*) [10, II, 62], але *отволожовати*, *отволожжити* [10, II, 61]. Маємо і, здається, єдиний приклад того, як одні форми приходили на зміну іншим, див.: *очутиватися*, *очучатися*, *очутитися* [10, II, 78].

У зв'язку з цим ми звертаємо увагу на той цікавий (і важливий) факт, що в дієслівному словотворі можливі варіанти, див.: *завидіти* «завидувати» [10, I, 260], пор.: *завидити* [1, II, 16], пор.: *завидувати* [1, II, 16]; *зубожати* «збідніти» [10, I, 344], пор.: *зубожити* [1, I, 188]; *користити* «діставати вигоду, вигравати» [10, I, 378], пор.: *користати* [11, 372]; *мягчати* [10, I, 446], пор.: *м'якиати* [11, 439]; *сороматися* [10, II, 340], див. також: *сороматися* [1, IV, 168], пор.: *соромитися* [11, 815]; див. також, як варіанти представлені в «Матеріалах»: *лупати* «розбивати, грабувати» [10, I, 410] і *лупити* «обдирати, оголювати», «грабувати» [10, I, 410]; *менити* «позивати» [10, I, 425] і *меновати*, див. *менити* [10, I, 426]; *мовити* [10, I, 432] і *мовляти* [10, I, 432]; *полошати*, *полошити* «лякати, тривожити» [10, II, 161]. Особливо цінним для нас є такий випадок: *поровнивати*, *поровнити*, *поровнати* [10, II, 175], де насправді представлено дві видові пари: *поровнивати* || *поровнати*, пор.: *прировнювати*, *прировняти* [10, II, 233], і *поровнивати* || *поровнити*: таким чином відображено пошуки мовою адекватних виражальних засобів для кожного конкретного випадку слововжитку.

Принципове для нашого завдання значення має відповіді на питання, чому такі префіксальні утворення, як, скажімо, *заслужовати*. *Такий учинокъ заслуужуєть вѣчноє каране отъ Бога. На несмертєлнуню себѣ заслуужуєть славу* [10, I, 287] мають значення недоконаного виду, адже префіксація кореневого тут повинна в наслідку вести до появи значення доконаного виду. Ще показовіший приклад маємо в цьому випадку: *отслужовати*. *Я дознавши любвѣ добродѣя моего, готовъ во всем отслужоватъ и отвдѣчатъ виненъ зостаю* [10, II, 71], пор. з кореневим *служовати*. *І тыхъ збойцовъ одинъ, Янъ служовалъ у Загоровского* [10, II, 331]. Тим часом префіксальне *отслужовати* не набуло значення доконаного виду, пор.: *отслужоватъ і отвдѣчатъ* – обидва дієслова виражають незавершену дію, тобто є дієсловами недоконаного виду. Поза всяким сумнівом дієслова *заслужовати*, *отслужовати* в староукраїнській мові є полонізмами, оскільки в польській мові дієслова *zashugiwać*, *odshugiwać* є словоформами недоконаного виду у таких видових парах: *zashuzycь dk – zashugiwać ndk* [12, III, 897], *odshuzycь dk – odshugiwać ndk* [12, II, 456] – і походять вони від кореневого *shugiwać*, заст. [див.: 12, III, 243]. Тим часом маємо й власне українське утворення *служити*. *Я, поки мнѣ доброе здорове служило, за едно изъ братіями и на послушаннѣ бывалъ* [10, II, 332]. Сучасна українська мова розпорядилася цим словесним матеріалом згідно зі своїми внутрішніми законами,

див.: *служувати* – *служую, служиєш*, недок. [8, IX, 376] і *служити* – *служу, служиши*, недок. [8, IX, 379], що у спрефіксованому вигляді творять такі видові пари, див.: *заслужувати* – *заслужую, заслужуєш* і рідко *заслужувати* – *заслужую, заслужуєш*, недок., *заслужити* – *заслужу, заслужиши* і рідко *заслужувати* – *заслужую, заслужуєш*, док. [8, III, 316]: зрозуміло, що тут подано дві видові пари: *заслужувати* || *заслужити* і *заслужувати* || *заслужувати*, де в першому випадку ми маємо словоформу недоконаного виду з ненаголошеним суфіксом *-ува-*, з якою корелює словоформа доконаного виду з суфіксом *-и-*; у другому випадку вже словоформа доконаного виду має суфікс *-ува-* (який у цьому випадку є наголошеним), тому словоформа недоконаного виду утворюється за допомогою редукованого суфікса *-овува-*: у низці цих взаємопов'язаних актів і реалізує себе внутрішній закон розвитку мови, який завжди є саморозвитком. У зв'язку зі сказаним вважаємо за потрібне звернути увагу на те, що зовні схожі дієслівні утворення *заслужувати* і *заслужувати* (вони обидва мають у своєму складі суфікс *-ува-*) є принципово відмінними як за своїм походженням, так і за їхньою функцією в мовній системі. Якщо суфіксальнонаголошене дієслово доконаного виду *заслужувати* походить від кореневого *служувати*, зберігаючи його акцентні характеристики і входить у видові відношення зі словоформою недоконаного виду з редукованим суфіксом *заслужувати*, що супроводиться відтяжкою наголосу ліворуч (на перший компонент редукованого суфікса), то кореневонаголошене дієслово недоконаного виду *заслужувати* утворене від дієслова доконаного виду *заслужити* (про це свідчить чергування *г / ж* в корені), яке само походить від кореневого *служити*; словотвір тут теж супроводжується обов'язковою відтяжкою наголосу ліворуч (цього разу на корінь). Продемонструємо це явище ще раз на таких прикладах із «Матеріалів». Тут міститься кореневе дієслово на *-ити* *шкодити*. *Тогда тебѣ жаденъ зъ насъ шкодити не будетъ* [10, II, 497] і кореневе дієслово на *-овати* *шкодовати*. *Много еше черезъ нихъ на добри своимъ шкодуемо* [10, II, 497 – 498], а також видова пара *заскожовати, зашкодити* [10, I, 298]. Якщо *зашкодити* походить від кореневого *шкодити*, то *заскожовати*, певне, не походить від *шкодовати* (в обох є суфікс *-ова-*); воно з'явилося в мові з потреби утворити словоформу недоконаного виду, яка б корелювала зі словоформою доконаного виду *зашкодити*, від якої вона й утворена за допомогою суфікса *-ува-*: *зашкодити* > *зашкоджувати*.

Особливо цікавими з погляду дослідження історії формування видових відношень можуть бути такі утворення. Так, з одного боку, маємо видову пару *напускати, напустити* [10, I, 466], що є і в сучасній мові, див.: *напускати*, недок., *напустити*, док. [8, V, 165], але з другого, – видові пари *запуцати, запустити* [10, I, 284] і *припуцати, припустити* [10, II, 232]. Крім цього, тут ще є дієслова *выпуцати* [10, I, 150], *роспуцатися* [10, II, 296], *спуцати* [10, II, 355]. Яка їхня словотвірна історія, тобто яке їхнє походження? Поза сумнівом, утворення такого типу походять від дієслів на *-ити*, про що свідчить їхній морфологічний склад: *запуцати* < *запустити*; *роспуцати* < *ропустити*; *спуцати* < *спустити* тощо. Саме кореневе *пуцати* є ітеративною формою дієслова *пустити* [див.: 3, IV, 638]. Не може не привернути до себе уваги видова пара *оболоковати, оболукти* «обтя-

гувати, обтягнути», «одягатися, одягтися». [Ніякій чолов/къ во одніе не **оболоковался**. Церковъ на крещеніи въ Христа **оболоклася** [10, II, 15]. З другого боку, маємо тут і пару **навол/кати**, **наволокти** «накликати, накликати». Чому ты на мене **навол/жаєшь** безчестя? [Я] на него дармо **навол/къ** безчестіе [10, I, 451]; див. також: **отволокати** «відтягувати, відстрочувати». Рокъ отъ року **отволокаль** заплат/ [10, II, 61]. Словотвірна активність, звичайно, супроводжується розгалуженням семантики. Так, з'являється словоформа **зволочати**, див. **звол/кати**. **Зволочаєшь** [справу] противко всей слушности [10, I, 308], яка, однак, собі місця у видових відношеннях не знайшла, див.: **звол/кати**, **зволочки** «стягувати, стягнути», «відтягувати, відягнути (час)». [Барабаишъ] Гетьманскую елекцію ... **звол/каль** всуе [10, I, 308]; певне, **зволікати** зі значенням «відкладати, затримувати щонебудь, затягувати виконання, здійснення чогось на довший строк» є одновидовим дієсловом недоконаного виду [див.: 8, III, 495]. Гадаємо, помилковим є визначення характеру видової пари в сучасній мові у вигляді **зволікати**, недок., **зволочки** і **зволочити**, док. *Волочачи, тягнуци, збирати в одне місце* [див.: 8, III, 495]; відповідніше тут мало б бути так: **зволікати**, док. в. **зволочки** «стягувати, стягнути». **Зволік дошки ув ідне місце** [див.: 1, II, 135]. Словоформа **зволочити** тут виявляється зайвою; тим часом джерело фіксує цілий ряд утворень такого типу, див.: **обволочити** [10, II, 6], **поволочити** [10, , 121], **розволочити** [10, , 278]; останнє явно семантично відмінне від словотвірно близького **розволочитися** [див.: 10, II, 278]. Нарешті маємо видову пару **заволокати**, **заволочити**, одним зі значень якої є «боронувати, заборонувати». *Онъй кгрунтъ пораливши, гречкою засеяли и заволочили* [див.: 10, I, 263]. Звичайно, якщо словоформа **заволочити** має значення «заборонувати», то словоформа **заволокати** жодним чином не має значення «боронувати» [див.: 8, II, 58 – 59]. Насправді в сучасній мові є видова пара **заволочувати**, недок., **заволочити**, док. *Волочінням розпушувати що-небудь, закривати землею посіяне насіння, обробляти весняні сходи посівів і т. ін.* [8, II, 59 – 60]. Нарешті різні словоформи одного кореня знайшли собі місце у видових парах відповідно до своєї семантичної співвіднесеності: **(за)волікати** || **(за)волочки** [див.: 8, II, 58] і **(за)волочувати** || **(за)волочити** [див.: 8, II, 59]. Так був реалізований потенціал утворень цього кореня з суфіксом **-и-**, якими у видові відношення вступають утворення з суфіксом **-ува-**, що є історичними наступниками утворень із суфіксом **-а-** типу згадуваного раніше утворення **зволочати** (див. вище).

Нарешті переходимо до найцікавішого, що, сподіваємося, буде легше сприйматися після сказаного. У «Матеріалах» зафіксовано омоніми **ворочати** «перевертати». *Внтры ... горы **ворочали*** [Тим.І, 116] і **ворочати** «повертати». *Тоє все было пани Корсовская у себе в Корсове держитъ, а намъ **ворочати** не хочет* [10, I, 116]. Перед тим як з'ясувати їхню природу й відмінність між ними, відзначимо наявність ще таких утворень цього кореня: **наворочатися** «повертатися». *Самы до нашей Церкви и до наших в/ры будутъ ся **наворочати*** [10, I, 450], **оборочати** «перетворювати». *Въ пе-*

пель *оборочаєть*; «повертати». *Дары собѣ данныи, а до творца своего, отъ которого взяли, оныхъ не оборочаючи, ужили зле волности своей* [10, II, 17], *оборочатися* «перетворюватися». *Тгла ... въ шетныхъ оборочатися* [10, II, 17]. Неважко помітити, що всі ці префіксальні утворення семантично пов'язані з тим кореневим, яке має значення «повертати»; можливо, менш помітним є те, що ці префіксальні утворення, незважаючи на свій морфологічний склад, залишаються дієсловами недоконаного виду, задовільну відповідь на що слід шукати в обставинах їхнього походження. Зрозуміло, що таке можливе тільки тоді, коли вони утворені від такого твірного, яке вже містило в собі префікс. Ми тут маємо до діла з явним архаїзмом; у сучасній українській мові відсутнє дієслово *воротити*. однак іменник *воротило* «вал у кроснах у ткацькому верстаті» [10, I, 115] явно є похідним від нього: саме воно покликало до життя цілий ряд утворень, що є предметом нашого аналізу. На жаль, наше джерело містить неакцентований матеріал, тому ми змушені залучити тут дані інших лексикографічних джерел української мови. Так, «Словник української мови» містить уже відомі нам омографи, які різняться між собою наголосом, див.: *ворочати* – *ворочаю*, *ворочаєш*, недок. *Те саме, що повертати* [8, I, 742] і *ворочати* – *ворочаю*, *ворочаєш*, недок. *Повертатися назад* [8, I, 742]. Якщо кореневий наголос був первісною характеристикою дієслова *ворочати*, то суфіксальнонаголошене *ворочати* є продуктом діяльності граматичної системи мови в ході формування в ній видових відношень. Представимо цей процес схематично: *воротити* > з-, на-, пере-, по- (тощо) -*воротити* > з-, на-, пере-, по- (тощо) -*ворочати*. Так у мові з'явилися суфіксальнонаголошені префіксальні утворення *зворочати*, *наворочати*, *переворочати* і т. ін., які таким своїм наголошенням відрізнялися від типу наголошення можливих префіксальних утворень від кореневого коренево-наголошеного *ворочати*, напр. *поворочати* «ворочати протягом якогось часу». Такі утворення зафіксовані українською лексикографією. див.: *зворочати* – *зворочаю*, *зворочаєш* = *звертати*. *Я на його накричав, щоб з доріжки зворочав* [1, II, 135], *наворочати* = *навертати* [1, II, 472]. Ці суфіксальнонаголошені префіксальні похідні утворення й спричинилися до появи в мові такого ж суфіксальнонаголошеного кореневого *ворочати*. «Словарь української мови» фіксує вже саме тільки таке суфіксальнонаголошене *ворочати* – *ворочаю*, *ворочаєш* [1, I, 256], наголос якого підтверджено такою ілюстрацією: *Доганяйте, ворочайте літа молодії* [див.: тс]. Слова ці, як уже сказано, у сучасній мові є архаїзмами; нині в ній уклалися інші відношення, напр.: *навертати*, док. в. *навернути* [1, II, 468; див. також: 8, V, 27]. Однак українська лексикографія ще зафіксувала тут відомий нам процес заміни утворень недоконаного виду на -*ати* альтернативними їм утвореннями на -*увати*, див.: *поворочувати* = *повертати* [1, III, 226], пор.: *наворочувати* = *навертати* [1, II, 472] і *наворочати* = *навертати* [1, II, 472]. Саме цього роду еволюційні зміни в морфології дієслів недоконаного виду й спричинили потужний процес еволюційних змін у наголошенні співвідносних із ними дієслів доконаного виду з суфіксом -*и*.

Розглянемо це явище лише на кількох, але зате, гадаємо, доволі виразних прикладах. Скажімо, «Словарь української мови» фіксує кінцево-наголошене *звужити* – *звужу*, *звужии* [1, II, 136] і таке ж кінцево-наголошене його спільнокореневе *повужити* – *повужу*, *повужии* [1, III, 228], тоді як у мові сучасній маємо коренево-наголошене

звузити – *звужу*, *звужиш*; нак. *звужь* [11, 302]⁵, що є звичним для сучасної мовної свідомості. Тим часом первісний кінцевий наголос цих утворень був цілком закономірним з огляду на акцентні параметри кореневого твірного *вузити* – *вужу*, *вужиш* [1, I, 259] – кінцевонаголошеного. Наведемо, однак, ці префіксальні утворення у складі видових пар, членами яких вони є, див.: *звужати* – *звужаю*, *звужаєш*, док. в. *звужити* – *звужу*, *звужиш* [1, II, 136], але *звужувати* – *звужую*, *звужуєш*, недок., *звужити* – *звужу*, *звужиш*, док. [8, III, 499]. Тут же дістаємо пояснення, чому темп змін у наголошенні похідного *повузити* був повільніший: річ у тім, що *повузити* є одновидовим дієсловом доконаного виду, тому воно у своїх характеристиках виявляло більшу залежність від акцентних параметрів кореневого, див.: *повузити* – *повужу*, *повужиш*, док. [8, VI, 697], хоч і тут уже раніше був зафіксований кореневий наголос, див.: *повузити* – *повужу*, *повужиш*; нак. *повужь* [4, 539], що теж не викликає сумнівів, адже кореневе *вузити* в сучасній мові відійшло на мовну периферію й тим самим утратило можливість якогось впливу на префіксальні від нього утворення⁶.

Ще один такого роду приклад. «Словарь української мови» фіксує кінцевонаголошені префіксальні дієслова *злегчити* – *злегчу*, *злегчиш* [1, II, 156] і *облекишити* – *облекичу*, *облекишиш* [1, III, 14]. Характер видових відношень ми маємо можливість з'ясувати в таких парах: *полегчати* – *полегчаю*, *полегчаєш*, док. в. *полегчити* – *полегчу*, *полегчиш* і *полегшати* – *полегшаю*, *полегшаєш*, док. в. *полегшити* – *полегшу*, *полегшиш* [1, III, 282], *улегшати* – *улегшаю*, *улегшаєш*, док. в. *улегшити* – *улегшу*, *улегшиш* [1, IV, 333]. Однак у сучасній мові видові відношення тут мають інший характер, див.: *облегиувати* – *облегиую*, *облегиуєш*, недок., *облегшити* – *облегишу*, *облегишиш*, док. [8, V, 521] і *полегиувати* – *полегиую*, *полегиуєш*, недок., *полегишити* – *полегишу*, *полегишиш*, док. [8, VII, 63], а разом зі зміною характеру словоформ недоконаного виду змінився наголос словоформ док виду: з кінцевонаголошених вони стали кореневонаголошеними. Звичайно, двонаголошене *полегишити* – *полегишу*, *полегишиш*; нак. *полегиш* і *полегиши* [11, 630] у своїй кінцевонаголошеній ча-

⁵ Характеристичним непорозумінням є наведене тут *повузити* – *повужу*, *повужиш*; нак. *повужь* [11, 614]: особова парадигма теперішньо-майбутнього часу схарактеризована так, нібито дієслово має рухому акцентну парадигму, але словоформа 2-ої ос. одн. наказового способу *повужь* свідчить, що слово насправді теж є кореневонаголошеним; рухомий наголос у цих утвореннях був проміжним етапом у ході еволюції їхнього наголошення від кінцевого до кореневого типу.

⁶ До речі, із цим кореневим словом у сучасній лексикографії трапився дуже характерний і тому вельми промовистий для розуміння деяких проблем випадок. Спочатку застаеть його схарактеризованим як таке, що має рухомий наголос, див.: *вузити* – *вужу*, *вужиш* [4, 133], що й було продовжено пізніше, напр.: *вузити* – *вужу*, *вужиш* [5, 154]. Таким же його фіксує й джерело останнього часу, див.: *вузити* – *вужу*, *вужиш* [11, 163]. І все б нічого, але тут же, поряд бачимо й таке: *вузити* – *вужу*, *вужиш*; нак. *вужь* [11, 163]. Це не помилка, це могло б бути скандалом, якщо б стало усвідомленою помилкою. Однак серед численного такого ж це не скандал, не помилка, це – сучасна мовна дійсність.

стині є радше лексикографічною даниною колишньому стану цього дієслова, ніж адекватним відображенням його сучасного акцентного стану.

Звичайно, і сучасний акцентний стан дієслів не є раз і назавжди сформована даність, адже мовна система завжди перебуває в стані не статичної, а динамічної стабільності. Скажімо, кінцевонаголошене *зменишити* – *зменишу*, *зменишиши* [див.: 1, II, 164] «Словарь» фіксує вже у складі видової пари нового типу, див.: *зменишувати* – *зменишую*, *зменишуєш*, док. в. *зменишити* – *зменишу*, *зменишиши* [тс]. Однак тут же вказано, що *зменишати* – *зменишаю*, *зменишаєш* = *зменишувати* [1, II, 154]. А у зворотному дієслові маємо у складі такої видової пари й новий тип наголосу у словоформі док. виду, див.: *зменишуватися* – *зменишуюся*, *зменишуєшся*, док. в. *зменишитися* – *зменишуся*, *зменишишся* [1, II, 164]. Первісні відношення серед цих утворень відображені в іншій видовій парі, див.: *поменишати* – *поменишаю*, *поменишаєш*, док. в. *поменишити* – *поменишу*, *поменишиши* [1, III, 294]. Пор. це з сучасним: *зменишувати* – *зменишую*, *зменишуєш* і *зменишати* – *зменишаю*, *зменишаєш*, недок., *зменишити* – *зменишу*, *зменишиши*, док. [8, III, 614] і *поменишувати* – *поменишую*, *поменишуєш* і рідко *поменишати* – *поменишаю*, *поменишаєш*, недок., *поменишити* – *поменишу*, *поменишиши*, док. [8, VII, 115]: поза сумнівом, і на останнє утворення чекають акцентні зміни, що вже сталися в його спільнокореневому; скажемо більше: вони в живому мовленні вже сталися, затримка тут лише за лексикографією. Характерним і характеристичним тут, на нашу думку, є й те, що лексикограф вагається у визначенні статусу утворень на *-ати* в сучасній мові, визначаючи їх раз як діалектизм, а раз як рідковживане слово. Поза сумнівом, насправді вони нині є архаїзмами, що, можливо, в якихось діалектах виявили більшу живучість, що для розуміння їхньої природи не має принципового значення. Адекватне ж розуміння їхньої природи важливе тим, що воно, гадаємо, полегшить відмову від задованих акцентних характеристик цих дієслів сучасною лексикографією, випадковість яких є тим більше очевидною, бо вибірковою.

Звичайно, як ми вже сказали, такі зміни – це процес, що з різних причин неоднаково охоплює всі префіксальні утворення від кореневого. Наприклад, «Словарь» фіксує кореневе кінцевонаголошене *вершити* – *вершу*, *вершиши* [1, I, 141], акцентну характеристику якого повторюють і його префіксальні похідні, див.: *звершити* – *звершу*, *звершиши* [1, II, 129], *повершити* – *повершу*, *повершиши* [1, III, 210]; див. також у складі первісної видової пари: *завершати* – *завершаю*, *завершаєш*, док. в. *завершити* – *завершу*, *завершиши* [1, II, 15]. Первісні акцентні характеристики в утвореннях цього кореня були настільки сильні, що ми їх спостерігаємо в цьому джерелі й у складі видових пар нового типу, див.: *довершувати* – *довершую*, *довершуєш*, док. в. *довершити* – *довершу*, *довершиши* [1, I, 404] і *перевешувати* – *перевешую*, *перевешуєш*, док. в. *перевешити* – *перевешу*, *перевешиши* [1, III, 111]. Пор. із сучасними: *довершувати* – *довершую*, *довершуєш*, недок., *довершити* – *довершу*, *довершиши*, док. [8, II, 333]; *завершувати*, *завершую*, *завершуєш*, недок., *завершити* – *завершу*, *завершиши*, док. [8, III, 44]; див. також знову характеристичне *завершити* – *завершу*, *завершиши*; нак. *заверш*, *заверши* [11, 260], де словоформа *заверш* можлива тільки при кореневонаголошеній парадигмі теперішньо-майбутнього часу *завершити* – *завершу*, *завершиши* ... *завершать*, пор.: *перевешити* – *перевешу*, *перевешиши*; нак.

перевери [11, 556]; *звершувати* – *звершую*, *звершуєш* і *звершати* – *звершаю*, *звершаєш*, недок., *звершити* – *звершу*, *звершиш*, док. [8, III, 469]; *повершати* – *повершаю*, *повершаєш* і *повершувати* – *повершую*, *повершуєш*, недок., *повершити* – *повершу*, *повершиш*, док., діал. [8, VI, 644] і нарешті *перевершувати* – *перевершую*, *перевершуєш* і рідко *перевершати* – *перевершаю*, *перевершаєш*, недок., *перевершити* – *перевершу*, *перевершиш*, док. [8, VI, 138] з уже новим наголосом.

Ці процеси зумовлені внутрішніми змінами в граматичній системі української мови, але додатковим чинником тут може виступати також і семантика, що можна при бажанні простежити серед цих утворень, однак ми простежимо за цим явищем на виразнішому прикладі. Так, «Словарь» фіксує кінцевонаголошене кореневе дієслово *твердити* – *тверджу*, *твердиш* «робити міцним, зміцнювати» [1, IV, 251]. Такими ж кінцевонаголошеними є й префіксальні утворення від нього, див.(подаємо у складі видових пар): *стверджати* – *стверджаю*, *стверджаєш* і *стверджувати* – *стверджую*, *стверджуєш*, недок., *ствердити* – *стверджу*, *ствердиш* «утверджувати, утвердити; підтверджувати, підтвердити» [1, IV, 200 – 201]; *затверджувати* – *затверджую*, *затверджуєш*, док. в. *затвердити* – *затверджу*, *затвердиш* «утверджувати, утвердити» [1, II, 105]; *утверджувати* – *утверджую*, *утверджуєш*, док. в. *утвердити* – *утверджу*, *утвердиш* «утверджувати, утвердити, зміцнити» [1, IV, 362]. У сучасній мові тут маємо такі видові відношення: *підтверджувати* – *підтверджую*, *підтверджуєш*, недок., *підтвердити* – *підтверджу*, *підтвердиш*, док. *Визнавати*, *засвідчувати правильність. достовірність, істинність чого-небудь* [8, VI, 513]; *стверджувати* – *стверджую*, *стверджуєш*, недок., *ствердити* – *стверджу*, *ствердиш*, док. *Робити непохитним, усталювати, остаточно встановлювати що-небудь* [8, IX, 673]. Маємо також таку ж видову пару *затверджувати* – *затверджую*, *затверджуєш*, недок., *затвердити* – *затверджу*, *затвердиш*, док. *Схвалювати що-небудь, вважати остаточно вирішеним* [8, III, 343], але й одновидове кінцевонаголошене *затвердити* – *затверджу*, *затвердиш*, док. *Док. до твердити* [8, III, 343]. Чому так? У мові дійшло до появи двох омографічних дієслів, що з'явилися в ній шляхом розщеплення колись одного, багатозначного – і диференціюючим засобом тут виступив наголос, пор.: *твердити* – *тверджу*, *твердиш*, недок. *Впевнено висловлювати що-небудь, настійливо говорити, запевняючи в чомусь* [8, X, 48] і *твердити* – *тверджу*, *твердиш*, недок. *Говорити, повторювати те саме* [8, X, 48], що зберігає акцентну давнину.

Ми тут у всіх випадках наводили приклади того, як дієслова, первісно кінцевонаголошені, розвивають кореневий наголос. Тим часом аналізований нами процес акцентних змін не обов'язково має в усіх випадках такий наслідок; ці зміни можуть мати результатом появу в дієслові замість первісного кінцевого наголосу акцентної парадигми рухомого типу. Проілюструємо сказане теж кількома прикладами з великої кількості таких перетворень, що відбулися в мові.

Скажімо, у сучасній українській мові є кореневе дієслово *мастити* – *мащу*, *мастиш* [11, 415], що має саме такий рухомий акцентний тип, який, зрозуміло, засвоїли собі й усі префіксальні похідні від нього, напр.: *домастити* – *домашу*, *домастиш* [11, 224], *замастити* – *замашу*, *замастиш* [11, 275], *намастити* – *намашу*,

намастиши [11, 456] тощо. Тим часом ще «Словарь української мови» фіксує в кореневому кінцевий наголос, див.: *мастити* – *мащу*, *мастиши* [1, II, 408], що повторюється і в префіксальних похідних, напр.: *помастити* – *помащу*, *помастиши* [1, III, 293], *умастити* – *умащу*, *умастиши* [1, IV, 336]. Рухомий наголос тут має лише одне утворення, див.: *змастити* – *змащу*, *змастиши* [1, II, 163], однак тут же кінцевонаголошене зворотнє *змаститися* – *змащуся*, *змастишся* [1, II, 163]. Про стабільність кінцевого наголосу в цих утвореннях свідчить той факт, що вони продовжують бути кінцевонаголошеними у складі видових пар нового типу, див.: *зமாщувати* – *змащую*, *змащуєш*, док. в. *змастити* – *змащу*, *змастиши* [1, II, 63], *обмащувати* – *обмащую*, *обмащуєш*, док. в. *обмастити* – *обмащу*, *обмастиши* [1, III, 18], *пермащувати* – *пермащую*, *пермащуєш*, док. в. *пермастити* – *пермащу*, *пермастиши* [1, III, 126], *підмащувати* – *підмащую*, *підмащуєш*, док. в. *підмастити* – *підмащу*, *підмастиши* [1, III, 171]. Нарешті маємо таке ж *намащувати* – *намащую*, *намащуєш*, док. в. *намастити* – *намащу*, *намастиши* [1, II, 502], але тільки тут є вказівка на те, що *намащати* – *намащю*, *намащєш* = *намамащувати*. Чимсь треба **намащати** оцю виразку, то вона швидче загойтється... [1, II, 502].

Тим часом уже у «Словарі» кореневе *голити* – *голю*, *голиши* [1, I, 300] має рухому акцентну парадигму, що спостерігаємо й у сучасній мові, див.: *голити* – *голю*, *голиши* [11, 186]; уже само собою зрозуміло, що префіксальні похідні повторюють акцентні характеристики свого твірного, див.: *зголити* – *зголю*, *зголиши* [1, III, 139], *поголити* – *поголю*, *поголиши* [1, III, 233]. Для цього є та причина, що в цьому випадку тут скрізь уже панують видові відношення нового типу, напр.: *заголювати* – *заголюю*, *заголюєш*, док. в. *заголити* – *заголю*, *заголиши* [1, II, 28], *переголювати* – *переголюю*, *переголюєш*, док. в. *переголити* – *переголю*, *переголиши* [1, III, 114], *підголювати* – *підголюю*, *підголюєш*, док. в. *підголити* – *підголю*, *підголиши* [1, III, 163], *проголювати* – *проголюю*, *проголюєш*, док. в. *проголити* – *проголю*, *проголиши* [1, III, 462]. Однак рухомий наголос у цих утвореннях і насамперед у кореневому – не первісний; первісно ці дієслова були теж кінцевонаголошеними, на що вказують такі характеристики акцентного стану деяких із них у «Словарі української мови», див.: *уголити* – *уголю*, *уголиши* [1, IV, 314] і *оголити* – *оголю*, *оголиши* [1, III, 36]. Особливо показовим тут є цей останній приклад, оскільки маємо такий цікавий факт: *оголити* – *оголю*, *оголиши* = *обголити* [див.: тс], тоді як тут же маємо *обголювати* – *обголюю*, *обголюєш*, док. в. *обголити* – *обголю*, *обголиши* [1, III, 5]. Див. також сучасні *обголювати* – *обголюю*, *обголюєш* і *обголяти* – *обголяю*, *обголяєш*, недок., *обголити* – *обголю*, *обголиши*, док. [8, V, 477] і *оголювати* – *оголюю*, *оголюєш* і *оголяти* – *оголяю*, *оголяєш*, недок., *оголити* – *оголю*, *оголиши*, док. [8, V, 619]. Додамо до цього лише, що утворення на -ати, хоч і не зафіксовані «Словарем», звичайно, є давніми, див.: *Бояри вмить скомпонували На аркуш маніхвест кругом, Щоб голови всі обголяли, Чуприни довгі оставляли* [див.: 8, V, 477].

У сучасній мові є кінцевонаголошене дієслово *яснитися* – *ясниться* [11, 997]. Таким же типом наголошення характеризуються також і деякі префіксальні похідні від нього, див.: *заяснитися* – *заясниться* [11, 297], *прояснитися* – *проясниться* [11, 709] і *прояснити* – *проясню*, *проясниши* [11, 709]. Та деякі інші такі ж префікса-

льні похідні є двонаголошеними, див.: *пояснити – поясню, поясниши* [11, 667], що розкладається на *пояснити – поясню, поясниши* – такий же кінцевий наголос і *пояснити – поясню, поясниши* – наголос рухомий; див. також таке саме *роз'яснити – роз'ясню, роз'ясниши* [11, 763]. Мало того, ще у «Словнику української мови» останнє дієслово схарактеризоване як таке, що має лише акцентну парадигму рухомого типу, див.: *роз'яснити – роз'ясню, роз'ясниши* [8, VIII, 872]. Звичайно, тут постає закономірне питання: у якому напрямку в цих утвореннях відбуваються акцентні зміни: від рухомого наголосу до кінцевого чи навпаки? З'ясуємо це. Первісно кореневе дієслово було кінцевонаголошеним, див.: *яснити – ясню, ясниши* [1, IV, 544]; такими ж виключно кінцевонаголошеними були і його префіксальні похідні, див.: *об'яснити – об'ясню, об'ясниши* [1, III, 33], які ми далі наведемо за джерелом у складі видових пар, див.: *пояснити – поясню, поясниши*, док. в. *пояснити – поясню, поясниши* [1, III, 398] і *прояснити – проясняю, проясняєш*, док. в. *прояснити – проясню, проясниши* [1, III, 493]. У складі видових пар ми їх тут подали з тою метою, щоб було видно, що саме тут у першу чергу відбулися зміни в ході подальшого розвитку української мовної системи, див.: *пояснювати – пояснюю, пояснюєш* і рідко *пояснити – поясню, поясняєш*, недок., *пояснити – поясню, поясниши*, док. [8, VII, 496], *проясняти – проясняю, проясняєш* і *прояснювати – прояснюю, прояснюєш*, недок., *прояснити – проясню, проясниши*, док. [8, VIII, 357]; і нарешті вже зі змінами, див.: *роз'ясняти – роз'ясняю, роз'ясняєш* і *роз'яснювати – роз'яснюю, роз'яснюєш*, недок., *роз'яснити – роз'ясню, роз'ясниши*, док. [8, VIII, 872]. З усього видно, що тут еволюційний процес, на відміну від попередніх випадків, тільки почався. Нагадуванням про колишній характер видових відношень тут є рідковживане *об'ясняти – об'ясняю, об'ясняєш*, недок., *об'яснити – об'ясню, об'ясниши*, док. рідко. 1. *Робити що-небудь яснішим, світлішим*. 2. заст. *Пояснювати* [8, V, 610]. Уже саме пояснення архаїчного слова *об'ясн-я-ти* сучасним *пояснювати* дуже промовистий. Певна річ, такі зміни у морфологічному складі слів форм недоконаного виду є підставою для втрати відповідними словоформами доконаного виду свого первісного кінцевого наголосу.

Звичайно, актуальним і цікавим є питання, чому одні дієслова, втрачаючи свій первісний кінцевий наголос, розвивають наголос кореневий, а інші – рухомий. Але це вже предмет іншого і теж складного дослідження.

Список літератури

1. Словарь української мови: В 4-х тт. / Упорядкував Борис Грінченко. – К., 1907 – 1909.
2. Грушевський Михайло. Історія України-Руси: В 11-ти томах, 12-ти книгах. К., 1994 – 1998.
3. Етимологічний словник української мови: В 7-х тт. – Т.I – VI. – К., 1982 – 2012.
4. Орфографічний словник української мови. Друге, стереотипне видання. – 1977.
5. Орфографічний словник української мови. Видання друге, виправлене і доповнене. – К., 1999.
6. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т.IV. – Выпуск. II. – Глагол. – Москва, 1977.
7. Потебня О. Естетика і поетика слова. Збірник. – К., 1985.
8. Словник української мови: В 11-ти тт. – К., 1970 – 1980.

9. Сосюр Фердінан де. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998.
10. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.: У 2-х кн. / Підготували до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса. Київ – Нью-Йорк, 2002–2003.
11. Український орфографічний словник. Видання восьме, доповнене і перероблене. – К., 2008.
12. Słownik języka polskiego: У 3-х тт. – Варшава, 1995.

Уляна Штанденко (Київ), науковий співробітник
відділу історії Інституту української мови НАН України,
кандидат філологічних наук

Морфологічні особливості ітеративних дієслів у пам'ятках староукраїнської мови

У процесі аналізу словотвірної структури дериватів у пам'ятках староукраїнської мови виявлено велику кількість дієслівних форм. Найпоширенішими були інфінітивні форми тематичних дієслів із основами на приголосні, що вживалися з варіантом **-ти** (напр.: *заробити, погородити, продати, хотѣти*) та прості форми минулого часу (на зразок *сказав, вийшов, взяли*).

Досліджуючи пам'ятки староукраїнської мови, зокрема в «Актах Полтавського полкового суду 1668 – 1740 рр.» помічаємо, що найпоширенішими виявилися прості форми минулого часу однини чоловічого роду. Форми минулого часу однини чоловічого роду мали традиційний варіант афікса **-ль / -л** (напр.: *мѣ(л)* (58 зв.), *сказа(л)* (200), *скину(л)* (293 зв.), *страха(л)* (119 зв.)), але нерідко фіксуються й живомовні форми з варіантом афікса **-въ (-в)** (напр.: *сказавъ* (68 зв.), *бувъ* (157), *продавъ* (346 зв.), *изволи(в)* (187 зв.), *стояв* (200 зв.), *повѣдѣв* (187 зв.)). Прояв розмовної практики народу спостережено в уживанні обох варіантів афікса у формах дієслів минулого часу однини чоловічого роду. Варто зауважити, що у формах давноминулого часу однини чоловічого роду, які складаються з форм минулого особового часу та з особових форм допоміжного дієслова *бути*, спостережено паралельне вживання фонетичних варіантів афікса – **-в, -л** (на зразок *повѣрити бувъ рачи(ль)* (130 а), *сѣножатю завладѣ(в) былъ Ми(с)ко Гонѣча(р)* (73)) тощо. Форми минулого особового часу переважають у початкових або заключних частинах Актів і засвідчені переважно в актових книгах у записах прямої мови – висловлюваннях свідків та позивачів.

Щодо словотворчих суфіксів, то варто відзначити, що в староукраїнських пам'ятках XIV – XVIII ст. поряд із дериватами на **-ова(ти)/-ува(ти)**, зафіксовано дієслівні суфікси у фонетико-графічному вигляді **-ева-, -ива-, -ыва-, -ѣва-, -єва-, -ава-**. Як зазначає П.Г. Житецький, дієслова з суфіксами **-ыва-, -ива-, -ева-** з XVI ст. почали зникати, поступаючись місцем дериватам з суфіксом **-ова-**, котрий часто набирав фонетичного вигляду **-ува-** [3, 89]. Однак, досліджуючи морфологічні особливості дієслів у пам'ятках староукраїнської мови помічаємо, що дієслівні суфікси **-ива-, (-ыва-), -ава-, -ова-** все ж таки функціонували, тобто були продуктив-